

SZEGÉNYSORS – MINDENNAPOK EGY PUSZTÁN

Tanulmányom színhelye az Alföld belső periferiáján elhelyezkedő, alig több mint hat és fél ezer főt számláló Irgács inkább hasonlít egy nagyra nőtt falura, mint egy kisvárosra. A nagy kiterjedésű, falusias hangulatú települési központban csak a lakónépesség kétharmada él, a fennmaradó egyharmad a város határában elszórta elhelyezkedő tanyavilágban. A magyar településhálózatban a tanyáknak¹ a várostól való távolságuk, az ott élő családok mezőgazdasághoz való viszonya, társadalmi státusza alapján rendkívül változatos formái alakultak ki, amelyek az elmúlt évtizedek gazdasági-társadalmi átalakulásainak függvényében tovább differenciálódtak (Erdei 1974, Timár 1990). Tanulmányomban a városhoz tartozó pusztát mint társadalmi teret vizsgálom. Arra keresem a választ, hogy a rendszerváltást követően milyen térbeli-társadalmi mozgások, gazdasági tevékenységek jellemzik ezeket a világokat, milyen egyéni stratégiákkal írható le a pusztai lét. Egyszerűbben fogalmazva: a pusztákon élő különböző társadalmi, etnikai háttérű családok között milyen kapcsolatok, együttműködések, konfliktusok mentén szerveződik a mindennapi élet.

Irgács a statisztikai mutatók alapján a magyarországi települések legszegényebbjei közé tartozik: az ipari munkahelyek hiánya, a szűkös és időszakos ingázási lehetőségek miatt az itt élő családok alapvetően helyben, a mezőgazdaságból igyekeznek boldogulni. A kisvárosban élő népességet az alacsony iskolázottsággal párosuló magas munkanélküliség jellemzi. Irgácsban a szegény családok között csak néhány cigány él (lásd erről Vígvári tanulmányát e kötetben), a városban és az azt körbevevő pusztákon többségében a hagyományos szegénységből érkező egykori uradalmi cselédek leszármazottait találjuk (Szalai 1998, Ferge 2002).

Ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk arról, hogy valójában kik élnek a várost körülvevő tanyavilágban, interjúkat készítettünk családokkal a várostól mintegy hét kilométerre elhelyezkedő nagyobb tanyaközpontban, Irgácpusztán, ahol közel kétszázan élnek. Bár a tanyavilágon belül ez a puszták sűrűn lakott résznek számít, a mintegy hetven háztar-

¹ Bár a társadalomföldrajz a tanyát és a pusztát eltérő fogalomként használja, a tanyától a pusztát a méretén túl az különbözteti meg, hogy az előbbiben önálló paraszti gazdálkodás folyt, míg az utóbbiban önálló gazdálkodónak csak a földesúr/bérlő volt tekinthető. Ugyanakkor ebben a tanulmányban, alkalmazkodva a helyiek szóhasználatához, a terek megjelölésére mindkét fogalmat használom. Az Irgácsot körbevevő tanyavilág esetében egyaránt találhatunk uradalmi jellegű pusztákat és elszórt tanyákat, ennek megfelelően élnek itt egykori uradalmi cselédek, és részben vagy teljesen önállóan gazdálkodó dohánykertészek leszármazottai is. Az elmúlt évtizedekben e kategóriák összemosódtak, jelenleg a helybeliek mindkét fogalmat használják a terek megjelölésére.

tás szétszórtan helyezkedik el, és a puszta három, az itt élők által is megkülönböztetett részből áll. A főútra csatlakozó bekötőút mellett futó két sor ház falusias képet mutat: a szoba-konyhás, nyári konyhás apró cselédházak sorát itt-ott a nyolcvanas években épített egy-egy kockaház töri meg, a házak mögött mindenhol hatalmas, szinte kivétel nélkül megművelt kertek vannak, az udvaron mindenhol virágok. A „falu” közepén található a legfontosabb intézményeket: a kocsmát, vele szemben az élelmiszerboltot, mellette az óvodát és a kilencvenes években közösségi összefogással épült piciny templomot. A „falu” házsorának végén balra egy földút kanyarodik a mező felé, a fás, bokros részek elrejtik a laposban megbújó, a bekötőútról láthatatlan hat-nyolc házat. Ezek a házak lényegesen elhanyagoltabbak, szegényesebbek, a pusztán élők csak a „mi cigánysorunknak” nevezik. Ha továbbmegyünk a bekötőúton, elhagyjuk az egykori vasúti megállót, átérünk a fűvel benőtt a síneken, és azt gondolnánk, hogy itt véget ért a település. Csak a beavatottak tudják, hogy balra fordulva a pusztához tartozó újabb házcsoportra bukkanhatunk, ahol a „faluhoz” hasonlóan vegyesen található szegényes cselédházakat és valamivel nagyobb arányban modernebb kockaházakat, illetve újonnan épített „szocpolos” házakat. A puszta kiterjedtségét jelzi, hogy a két legtávolabbi pontja között akár egyórányit is lehet gyalogolni.

„Vagy napszámba megyünk, vagy a fatelepre” – megélhetés a pusztán

A várost körülvevő tanyavilágban egy-egy uradalomhoz tartozó mezőgazdasági munkások, részben az uradalomnak közvetlenül dolgozó cselédek, részben nagyobb függetlenségben, többé-kevésbé önállóan dolgozó dohánykertészek éltek. A szocializmus időszakában a téészek a korábbi uradalmi földbirtokszerkezet alapján szerveződtek meg: minden tanyán külön téesz működött, amelyek a szövetkezetek összevonása után is megtartották viszonylagos gazdálkodási önállóságukat. A második világháború előtt az uradalom, majd a szocializmus időszakában, a hatvanas évektől a téesz koordinálta a pusztán élő családok mezőgazdasági tevékenységét, szabályozta az élet legapróbb mozzanatait. Azaz a mezőgazdaságból élő pusztaiak generációkon keresztül a nagyüzemi gazdaság munkaszervezésében szocializálódtak, ami hosszú távon meghatározta munkához való viszonyukat (Juhász 2006). A pusztákon élő családok egyszerre dolgoztak bérmunkásként a nagyüzemben és a háztáji gazdaságban, ami gyakran a fiatalok elköltözésének, vagyis a nyolcvanas évekre jellemző szelektív migrációnak a gazdasági alapját teremtette meg. Napjainkban a pusztán élő idős házaspárok gyerekeinek többsége a közeli kisvárosban él. Az ő esetükben sikeresebb, elsősorban dohánytermesztésen alapuló háztáji gazdálkodásról volt szó, aminek célja a gyerekek iskoláztatása és „kimenekítése” a tanyavilágból (Márkus 1991). Ezzel szemben napjainkban is a pusztán élő családoknál elsősorban az önellátásra termelő háztáji gazdaság volt jellemző, ami egy-egy tehén, néhány sertés és tucatszárnyú baromfi tartását, egy-két hold földet jelentett, ahol az állatoknak elegendő kukoricát, a háztartáshoz szükséges zöldséget és gyümölcsöt megtermelték. A háztáji tehát elsősorban az önellátást biztosította és az állatok eladásából származó időszakos bevételeket nyújtotta. Az elbeszélésekben felbukkan ugyan egy-egy jelentősebb háztáji gazdaság, de ezekben az

esetekben a viszonylagos jólét csak néhány évig tartott, ami jelentősebb felhalmozásra, a gyerekek taníttatására, mobilitásának elérésére már nem volt elegendő.

„Hát nekünk tizenkilenc darab tehén volt. Azt fejtük napról napra. Tizenkilenc darab tehén, három traktor, két ló. (...) Két lovam, négy disznóm, hetven-nyolcvan tyúk... Magyarán mondva, akkori időben úgy éltem, azt lehet mondani, mint egy király. Magyarán mondva, más a szegénységtől szarni nem tudott, én meg megvettem volna kilóra. Hazajöttem a munkából, elmentem egy délután, és meghúztam a kertet, és egy délután kerestem harmincezer forintot. Most meg harmincezer forintért dolgozok fél hónapot.” (IR_családi23)

„Amikor friss házasok voltunk, egy hold dohány, négy növedék üsző, négy fejőstehén, disznó, ló, minden játszott. Megtermett minden annak idején, de sokat kellett dolgozni. Amikor egyet gondoltunk, elvittünk egy üszőt a vásárra, eladtuk, vettünk tétvét. Vagy hoztam helyette két kis jószágot.” (IR_családi6)

A jóléthez és biztonsághoz kapcsolódó háztájizós időszak a kilencvenes évek közepén, egy-két családnál néhány évvel később ért véget. A rendszerváltás után, a téészek eltűnésével a háztájizásban felhalmozódott tudás, kapcsolati és gazdasági tőke általában nem volt elegendő egy önálló vállalkozás beindításához és működtetéséhez (Laki 1997). Kockáztható tőke, tudás, ismeretek és megfelelő kapcsolatok hiányában egyre többen adták fel a bizonytalan és folyamatosan változó piacra való kistermelést, a dohánytermesztést, az állattartás teljesen eltűnt a pusztáról, kivételképpen néhány család „uborkázik”.

A rendszerváltás után az újonnan kialakuló középbirtokok vették át a korábbi uradalmak, majd téészek gazdasági funkcióit, azaz az itt élő családok egy része ugyanott, ugyanazonokon a földeken, cselédként, téeszmunkásként vagy napszámosként dolgozik generációk óta. A puszta lakóit a környező földekhez és azok birtokosaihoz kötő, generációkon átívelő szoros kapcsolat sajátos életvezetési szokásokat, mentalitást, értékrendet alakított ki. Sem a cselédek, sem a téeszdolgozók élete nem kötődött a kiterjedt nagycsaládhoz, a falusi társadalmaktól eltérően nem állt mögöttük a nagyszülők, a kiterjedt rokonság támogató hálózata. A család boldogulása alapvetően két fiatal és gyermekeik munkabírásán, összetartásán alapult. A kiscsalád összetartása, a „szakadásig való dolgozás” ethosza, a fiatalok korai anyagi függetlenedésének vágya és kényszere, ebből következően a továbbtanulás mint érték és elérhető cél hiánya a mai napig tetten érhető a családok életében (Mátyus–Tausz 1984). Ebből következően még a középnemzedékre sem jellemző a továbbtanulás.

„A két bátyám katona lett, a sógornóm terhes volt, a nővérem megszökött, apámat műtötték, úgyhogy bekerült a kórházba, sérvvel műtötték, bent volt három hónapig. Nem volt, aki a jószágot rendezze, itthon kellett nekem maradni. Úgyhogy a hetediket meg két hónapot jártam.” (IR_családi6)

Ez az életforma egyben normát is jelent, amelyben osztozik mindenki, s amely magától értetődően illeszkedik a család- és élettörténetekbe, amely az uradalomban, majd a téesz-

ben, háztájiban, napjainkban pedig a mezőgazdasági vállalkozóknál végzett kemény munka, a folyamatos küszködés köré szerveződnek. E létforma része a beosztás, a fogyasztási javakról való lemondás, a szűkösség mindennapi megélése. Olyan világ ez, ahol a szegénység szégyellnivaló, és a család célja, hogy azt mindenáron eltitkolja. A pusztán felnövekvő vagy ideköltöző családokban a gyerekek számára a mindennapos munka ugyanolyan természetes, mint szüleiknek vagy nagyszüleiknek volt: „*A kisebbik ment a libával, a másik a dísznóval, a harmadik a tehénnel. Be voltunk osztva nagyság szerint*” (IR_családi7). Bár a továbbtanulás, az érettségi megszerzése egyre több családban fogalmazódik meg elvárásként, de a nyári időszakban a kamaszoknak nem csak a ház körüli munkákban kell folyamatosan részt venniük, a könnyebb napszamos munkákkal a családi bevételekhez, az iskoláztatásuk költségeihez is hozzá kell járulniuk.

„Nagy a család, de dolgozik apraja-nagyja, hogy megéljünk, másképp nem megy. A lány most is volt, odajártak egy hétig meggyet szedni, egy hét alatt majdnem keresett negyvenezer forintot. Az az övé, a beiskolázására, felöltöztetni.” (IR_családi32)

„Harmadik éve van uborka, a lány, amióta középiskolába jár, azóta segít. Tudja, hogy csinálni kell, abból lesz neki is.” (IR_családi2)

A pusztán élő családok többsége – már csak a térbeli távolságok miatt is – a közeli vállalkozókhoz jár dolgozni. Irgácpusztán egyetlen nagyobb, napszamosokat rendszeresen foglalkoztató mezőgazdasági vállalkozás van, ahol hozzávetőlegesen 45 hektáron dinnyét, almát, meggyet, uborkát termelnek. Az apa még a helyi térszében volt középvezető, majd a rendszerváltás után földeket vásárolt, és három gyerekével közösen kezdett gazdálkodni. 2009-ben bekövetkezett halála után a legnagyobb fiú vette át a gazdaság irányítását, de testvérei is a gazdaságban dolgoznak, a három testvér és házastársaik között szigorú munkamegosztás működik. A gazdaság a februári metszéstől a november végi almaszüretig mintegy 8–10 hónapon keresztül 16–18 embernek ad folyamatosan munkát. A foglalkoztatottak ezen belső körébe nagyon nehéz bekerülni, és a munkakapcsolat alapvetően patrónus-kliens alapon szerveződik (lásd bővebben Vígvári tanulmányát e kötetben). Ebben az esetben a térbeli közelség, a pusztaiság nem számít, állandó napszamosok nemcsak a pusztáról, hanem több településről jönnek, egymás ajánlására kerülnek be, „*egyedül beszélnek, hozzá a hírt*”. Mindezt a helybeliek kizárásként élik meg, és azt mondják, csak „*kihalásos*” alapon lehet bekerülni állandó napszamosnak. Ebbe a körbe pusztára újonnan beköltöző, idegen nem tud bekerülni, ahogyan romák sem.

„Nem szoktuk foglalkoztatni, nem is keresnek bennünket. De úgy vagyunk vele, hogy a mi napszamosaink összeszokottak. Aztán lehet, hogy nem néznék jó szemmel, ha egy ilyen fekete bőrű bejönne.” (IR_családi8)

Az állandó napszamosok az egész éves munkán túl más bizalmi segítséget is kapnak:

„Egyértelmű, hogy saját munkásunk, ha baj van, akkor segítünk. Ha hétvégén kevés összeget kér, akkor lefoglaljuk, ha mondja, hogy most még nagyon szűkösen van.” (IR_családi8)

Nyáron, szüret idején nagyobb számban is alkalmaznak munkásokat, van, hogy 50–60 fő is dolgozik a gazdaságban naponta. Ebben a 2–3 hónapban szinte minden pusztai lakost fogadnak napszamosnak, még a gyerekek munkaerejére is szükség van. Ugyanakkor ezek a munkások nem, vagy csak kivételes esetekben részesülnek az állandó munkásoknak járó előnyökből, juttatásokból. A gazdaság működtetésénél az egyik legfontosabb problémaként a megfelelő munkaerő biztosítását említették, és azzal magyarázták a jelenséget, hogy lassan kikopnak az egykor a térszében szocializálódott, megbízható munkások, akikre hosszú távon, minden nap lehet számítani. A megbízható munkaerő biztosítására a gazdaság vezetőjének felesége egy sajátos megoldást alkalmaz. A helyi fiatalság összefogásával, egyfajta közösségépítéssel igyekszik az előregedő munkaerő utánpótlását biztosítani.

„Ez a fiatal gyerek is, meg helyben vannak még nyolc-kilencen, akik ilyen fiatal, 18 év körüliek, számíthatok rájuk. Ezekből a fiatalokból nem olyan egy sem, hogy részegek. Hárman vannak most kint, aki nagyon bizalmas, hogy azt mondom, hogy menjél ki a határra, vakon megbízom benne, tudom, hogy oda fogja adni a dinnyének a sót, ugyanúgy a vizet. Nem azt mondom, hogy a többi nem becsülettel dolgozik, csak ugye, erre a három emberre különösen rá merem bízni. (...) Amikor ilyen lazulás nap van, összehívom a társaságot, vagy főzni szoktunk az erdőben, vagy a szomszédos házban házibulit csinálunk. Ha hétvégén van lazulás nap, akkor focizni szoktunk elmenni, Irgácson az iskolában jó nagy tornacsarnok van, ez ilyen stresszlevezetés, ennyi a pihenésünk.” (IR_családi8)

Ez a vállalkozói magatartás csak azokban a terekben működik, ahol szűkösek a megélhetési lehetőségek, nagyon erős a rendies viszonyokra építő informális gazdaság, ugyanakkor a különböző szereplők egy kis társadalmi mezőben, többszörös szerepvizonyok között, ugyanabban a térben élik életüket. Esetünkben a gazdálkodó felesége ugyanabban a pusztai boltban vásárol, gyerekei ugyanazzal az iskolabusszal járnak a városi iskolába, ő maga nemcsak mint foglalkoztató és vállalkozó, hanem mint egykori iskolatárs, délutáni focipartner, barát is megjelenik a mindennapi interakciókban, a vállalkozó családjának életformája nem nagyon tér el az átlagos pusztai családtól. Azaz a helybeli érintkezések és társadalmi kapcsolatok rendkívül komplexek, szoros kapcsolathálózatokon alapulnak, és megkövetelik a helyi normák követését. E többszörös személyes viszonyrendszerek és kapcsolatok a vállalkozó számára biztosítják a megbízható, bármikor mozgósítható munkaerőt, de a vállalkozót sem engedik kilépni az adott kapcsolathálóból (Sárány 2000, Kovács 2013b). Ugyanakkor e társadalmi kapcsolatok elsősorban a vállalkozás mindennapi működtetésére és a gazdasági racionalitásra korlátozódnak (lásd később). A gazdák és

a napszamosok közötti kliens-patrónus viszony hierarchikus, ugyanakkor a mindennapi gyakorlatra nemcsak a kölcsönös előnyök jellemzők, hanem az egymásra utaltság, kiszolgáltatottság is. Minden gazdának megvannak a „bevált” emberei, s e pozíciók gyakran generációkon át öröklődnek, ismeretlenként szinte lehetetlen bekerülni egy gazdához napszamosnak, ez csak ismeretségeken, rokoni viszonyokon, megfelelő ajánlásokon keresztül lehetséges. Ebből következően az „öslakosok” jelentős előnnyel indulnak a napszamos munkák piacán, a beköltözőktől/visszaköltözőktől sokkal több erőfeszítést kíván a lehetőségek elérése. Ugyanakkor minden gazdának érdeke, hogy nagyobb munkák idején megfelelő számú megbízható napszamosa legyen. A gazdaság működtetéséhez egyszerre kell mozgatni, ápolni és fenntartani a különböző, gyakran egymást átszövő hálózatokat, ezek kiterjedése és mobilizálhatósága jelentős mértékben meghatározza és behatárolja az egyes gazdaságok sikerességét, illetve kijelöli a családi gazdaság és ezzel együtt az egyének helyét a helyi társadalomban. Hiszen ha egy gazdáról elterjed, hogy nem vagy késve fizet, vagy „nem bánik emberül” a munkásaival, könnyen elegendő munkás nélkül maradhat nagyobb munkák idején.

„Hozzájuk jártam már előtte is, de az ő apukája másképp viselkedett. Tulajdonképpen az anyukája ilyen, ilyen szarevő, na. Azt mondta nekem annak idején is, amikor nagyapám még élt, viszek nekik pár almát, az idősek olyanok, mint a gyerekek, várnak haza. Mit képzelsz, te – ezt mondta –, ha mindenki öt-hat almát elvisz. Mikor mentem, Feri, az ura – holott nem vele, hanem a feleségével voltam unokatestvér –, gyere, Marika, üljél be az autóba, Margit nem látott, teliszedte nekem a táskámat. Ne hallgass Margitnak, énnekem szóljál, ne Margitnak, nemcsak annak kell élni, aki gazdag, hanem annak is, aki szegény.” (IR_családi5)

A nyolcvanas években még sokan ingáztak a közeli megyeszékhely nagyobb, képzetlen munkásokat felszívó munkahelyeire, például a „házgyárba” vagy különböző építkezésekre. Napjainkban a munkavállalás egyik legnagyobb akadálya a közlekedés megoldatlansága: nem csak az ingázás költségeit nehéz kigazdálkodni az alacsony fizetésekből, a tömegközlekedési lehetőségek hiánya elérhetetlenné tette a munkahelyeket. A napszamos munkán kívül a közeli kisváros – kerékpárral vagy motorral is elérhető távolságban levő – „fatelepein” vagy „ládagyáraiban” lehet munkát vállalni, általában egy-egy ismerős ajánlásával. A helybeliek „fatelepe” és „ládagyár” kifejezésekkel jelölnek minden fafeldolgozással foglalkozó vállalkozást, legyen az egyszerű fűrésztelep, gyártsanak ott raklapokat vagy akár koporsókat, a munkavállalók számára mindezek ugyanazt az egyszerű betanított munkát jelentik. Annak ellenére, hogy mezőgazdasági napszamban és a fatelepen közel azonos bérért dolgoznak az emberek (nyolc-tízórás munkáért 3500–4500 forint közötti bért lehet kapni), a pusztaiak a fatelepi munkát sokkal előnyösebbnek tartják, elsősorban a folyamatos és a kedvezőbb munkakörülmények miatt.

„Csak a napszamba meg – ugye, asszony, te is tudod, mert te ott rohadtál egy pár évig –, de annak csak szezonja van. Szezonja van, meg ha esik, akkor nem kell menni, ugyi, ha elveri a jég, akkor már megint nem kell menni. Meg ott reggel héttől este

tízíg az uborkaszedésnél ott kell lenni, meg a dinnyeszedésnél hajnalig kell lenni. Sok.” (IR_családi23)

Ugyanakkor a fatelepi munkák között is jelentős különbségek vannak, egyrészt a munka legalitását és bizonytalanságát, másrészt a vállalkozó hozzáállását tekintve. Néhány vállalkozásnál jellemző, hogy egyáltalán nem, vagy csak félállásba vannak bejelentve a munkavállalók, csúsznak a fizetések, gyakoriak a tulajdonosváltások, és a régi tulajdonos mindig elmarad az utolsó havi bérről, túlórapótlékról és juttatásokról pedig nem is álmodik senki.

„Lényegében most be voltunk jelentve, mert az APEH-osok szaladgáltak, négy óra hosszával. Két jelenléti ívet írtunk. Ha délután jön az APEH, akkor délután dolgozunk, ha délelőtt, akkor délelőtt. Ilyen ez a maszek világ.” (IR_családi6)

Egyetlen olyan vállalkozóról hallottunk, ahol évtizedek óta folyamatosan lehet dolgozni, az igényekhez alkalmazkodva hetente fizetik a munkabért, esetenként még előleget is adnak, ősszel pedig nagyon kedvező áron vásárolhatnak a dolgozók tűzifát. Ezen a munkahelyen a vállalkozót is dicsérték, elsősorban mert „a nagyfőnök kedves, ritkán van ott, de minden munkással kezelt fog, és mindenkit ismer név szerint” (IR_családi23).

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a pusztán élő családok közül azok megélhetése a legbiztosabb, ahol legalább egy vagy két kereső van a családban, és mellette még művelik a kertet, és állatokat is tartanak. Mindez ugyanakkor korántsem nyújt biztonságot, és még viszonylagos jólétet sem: ezek a jövedelmek éppen csak arra elegendőek, hogy hónapról hónapra tudják fizetni a rezsiket, hó végén nincsenek jelentősebb tartozásaik, a gyerekeknek jut ruhára, cipőre. Ugyanakkor szinte minden család azonnal eladósodik, ha megszűnik egy munkahely, ami gyakran megeshet, vagy ha valaki tartósan beteg lesz; a kedvezőtlen feltételekkel felvett hiteleket később évekig törlesztik. A mezőgazdasági napszamos munka, a fatelepi vagy erdészeti munkák mellett végzett kertművelés és állattartás mindennapos munkáiban nagyon könnyen kopnak az emberek; a legtöbben először a fatelepre való mindennapos ingázást adják fel, a negyvenes éveik végére egyre többen már napszamos munkát sem képesek vállalni rendszeresen, ami egyet jelent a teljes elszegényedéssel.

„Lassan az ember összeesik, mert tényleg annyit megyünk reggeltől estig, hogy olyan fáradt már az ember péntekre. Mert hétfőn még úgy vagyunk, hogy hétfő van, de szerdán már halunk meg, pénteken már a nullán vagyunk, és akkor az ember bemegy a boltba, és akkor annyit vásárol, hogy összeadom, hogy négyezer-öt, négyezer-kettő, nyolcezer-hétszáz forint, és akkor itt van hatezer meg hétezer forint... Azt ezért dolgoztunk.” (IR_családi23)

„Úgy kell élni, ahogy a tanyabeliek, be kell illeszkedni” – családok egymás között

A családok jelentős része kényszerűségből él a pusztán. Van néhány fiatalabb, gyermeket nevelő család, akik a pusztán nőttek fel, a nyolcvanas évek háztájizós világában itt kezdtek el építkezni, és szembesültek azzal, hogy napjainkban házaik szinte értéktelenek az ingatlanpiacon. A háztartások jelentős részére jellemző, hogy idősek lakják, sokan közülük egyedülálló özvegyasszonyok, akik egész életüket a pusztán élték le, a gyerekek kirepülése, majd megözvegyülésük után nem tudtak, egy idő után már nem is akartak elköltözni innen. Bár az idősgondozó rendszeresen látogat hozzájuk, de szinte még mindenki maga tartja rendben a kertjét, vezeti háztartását. A közelben lakók, szomszédok között mindennapos az egymás látogatása, segítése – figyelnek egymásra, átjárnak egymáshoz. Az idős szülők egyben menedékként is szolgálnak a bajba jutott családtagok számára: jellemző háztartástípus az idős anyjával együtt élő felnőtt férfi, az „öregfiú”, aki az évtizedes ingázás, munkásszállói lét mellett nem tudott családot alapítani, esetlegesen elvált, és így szorult vissza a pusztára, a szülői házba. Találkoztunk olyan háztartással is, ahol hosszabb-rövidebb időre, akár hónapokra is megjelennek különböző családtagok, itt vészelik át a munkahelyük elvesztésével járó nehezebb időszakot, hiszen addig sem kell a városi albérletet fizetni, könnyebb a megélhetés, és a szülő biztos nyugdíjára mindig lehet támaszkodni.

„Hát annyira beszéltünk neki, hogy már ne hajléktalan legyen az unokája meg a lánya. Ha már nem tud elhelyezkedni. Ő egyedül lakik... Aztán a gyereket nem lehet eldobni. Volt egy kis differencia, mert ivott a lánya, és aztán állítólag ütötte.” (IR_családi24)

Ezek a folyamatosan változó összetételű háztartások pontosan tükrözik a pusztaiak életének bizonytalanságát, a folyamatosan változó helyzethez való kényszerű alkalmazkodások, rögtönzések sorát. Az ilyen háztartások alapvető bevétele szinte minden esetben az idős szülő nyugdíja, a megélhetés és boldogulás pedig a hosszabb-rövidebb ideig, vagy akár évekig ott élő hozzátartozók rászorultsága alapján differenciálódik.

A háztartások/családok között jelentős különbségek vannak a pusztához való kötődés tekintetében is. Az itt élő családok legnagyobb csoportját azok a családok alkotják, akiknek – rövidebb kitérőkkel – egész eddigi életük a pusztához köthető: itt nevelkedtek, vagy évtizedekkel ezelőtt a szomszédos pusztáról ide házasodtak. Idesoroljuk azokat a családokat is, akik hasonló körülmények közül egy másik pusztáról költöztek ide. Egész életük a tanyavilág és a közeli kisváros szűk terében zajlik, társadalmi kapcsolataik is erre a térre, elsősorban szomszédjaikra korlátozódnak.

Az „öslakosok” és a „beköltözők” között nincs éles határ, inkább a két csoport közötti átmenetekről, fokozatokról beszélhetünk. A beköltözők jelentős része tulajdonképpen visszaköltözött a pusztára. Egykor innen elköltözött fiatalok, akik a városban nem tudtak megtapadni, és idővel visszasodródtak a pusztára. Közöttük van olyan, egykor sikeres szakmunkás, aki évtizedekig Budapesten dolgozott, de a lakását elvitte a válás, majd az albérletről albérletre vándorlás végső állomásaként a pusztán kötött ki, a szülői házban. Innen

még időről időre időszakosan visszajárt dolgozni, de néhány év alatt az alkoholproblémák elmorzsolgatták az egykori munkakapcsolatokat, és így a munkalehetőségeket is. A visszaköltözők között van olyan család, amelyik már a kilencvenes évek elején sem tudta kifizetni a hitelét, a városi ház elárverezése és a kölcsön visszafizetése után éppen annyi pénzük maradt, hogy az egykori szülői házat visszavásárolják a pusztán. E családok a pusztára való visszaköltözést egyértelmű lecsúszásként élték meg.

A beköltöző családok másik részének soha nem volt kapcsolata a pusztával, idegenként jelentek meg ebben a térben. Többségük a nagyvárosok periferiájáról, több költözést maga mögött tudva, az olcsóbb megélhetés, esetlegesen a gazdálkodási lehetőségek reményében érkezett a pusztára. Az egyik család a férj hosszan tartó betegsége miatt a városi panelből előbb falura, majd onnan a jobb lehetőség reményében a közeli kisvárosba, végül erre a pusztára költözött. Bár a háztartásból, ha arra lehetőség van, anya és fia is dolgoznak a közeli kisvárosban a fatelepen vagy különböző építkezéseken, de még így is vannak olyan hónapok, amikor a család legfontosabb bevételi forrása a nagymama – különböző hitelekkel terhelt – nyugdíja. Egy másik, a megyeszékhelyről kiköltöző családból a korábban bádogosként dolgozó férj a közeli kisváros fatelepen vállalt munkát, és szembesült azzal, hogy fizetése harmadannyi, mint amennyit a nagyvárosban keresett; a feleségnek nem sikerült munkát találnia. A család eleinte a tartalékait élte fel, majd eladták az autójukat, egy idő után a házra felvett kölcsönt sem tudták fizetni. Mentőötletként elkezdtek gazdálkodni, belevágtak az uborkázásba is, emellett nyáron napszamba járnak; mindezek ellenére a megélhetésük rendkívül bizonytalan.

A beköltözők és a helybeliek között az eltérő életformák találkozása gyakran vezet félreértésekhez, esetleg konfliktusokhoz. A beköltözők például gyakran panaszkodnak arra, hogy a szomszédok hívatlanul, akár kopogás nélkül is bejárnak hozzájuk, „leskelődnek” utánuk, a pusztaiak pedig ezt a bezárkózást és titkolózást sérelmezik. A pusztaiak zárt, sajátos szabályrendszerek mentén szerveződő világában idegenként megjelenő családokat csak akkor fogadják el, ha maximálisan alkalmazkodnak az itteni szabályokhoz, ami nemcsak a kert szinte kötelező művelését, a ház körüli állattartást jelenti, hanem a mindennapi érintkezési formákat is.

„Itt mindent tud mindenkiről, mindent. A szomszédok nagyon akarnak titkolózni, őket nem is fogadta be a tanya. Úgy kell élni, ahogy a tanyabeliek, be kell illeszkedni. Ha kérdeznak, válaszolni kell. Egyszer a férj bement elvonókúrára, hazatelefonált, hogy vigyen utána cuccot. A férjemet hívták át, hogy beszélni akarnak vele. Hazajön a férjem, és azt mondja, hogy nem mondhatok el semmit, mert titok. Ő vigye be a városba, de ne tudja meg a tanya.” (IR_családi32)

A pusztai peremén, az itteniek által „cigánysornak” nevezett utcában élnek a legszegényebb családok: ezekben a háztartásokban szinte senkinek sincs állandó jövedelme. Rendszeres, kiszámítható jövedelem híján a házakhoz tartozó kertjeiket sem tudják művelni, azt rendszerint valamelyik pusztai családnak használatba adják, némi terményért cserébe. Fontos megjegyeznünk, hogy a pusztaiak által „cigánysorként” számon tartott utcában alig élnek cigányok. Egy, a pusztán felnőtt nő a közeli kisvárosban ismerkedett meg egy cigány

fiúval, majd költöztek vissza az utcába. A pusztai hagyomány szerint a nő volt az, aki „behozta ide a cigányokat”, amit azóta sem tudtak megbocsátani neki (lásd később). A cigány fiú nővére a szomszédos pusztán talált magának cigány férjet, és vették meg az utca utolsó házát. Rajtuk kívül ebben az utcában nem élnek cigányok, a pusztaiak mégis „cigánysorként”, olyan veszélyes helyként emlegetik ezt a részt, ahova nem tanácsos sötétedés után menni, ahova – a szóbeszéd szerint – még a postás is csak rendőrrel mer kimenni, a közelben élő juhász pedig egy ideje inkább máshol legelteti a birkáit.

„Ha cigányok nem lennének, semmi bajunk nem lenne. Költöztek fel cigányok, fent a tanya elején. Nagyon félek tőlük, utálom is őket. Valamikor mamáékhoz betörték, én azóta nagyon félek tőlük, mindet egy kalap alá veszem, nem mondom, hogy tisztelet a kivételnek, az már nagyon-nagyon csoda. Mondhatom, hogy gyűlölöm a cigányokat.” (IR_családi5)

Bár a „cigánysoron” döntő többségében nem cigányok élnek, szinte mindenkire jellemző, hogy idegenként költözött a pusztára. Rendszeres jövedelem híján napi megélhetési gondokkal küszködnek, és mint az ilyen háztartásokra általában jellemző, gyakori az el- és visszaköltözés, az állandó mozgás: hosszabb-rövidebb időre feltűnnek különböző testvérek és unokatestvérek, de rendszerint csak időlegesen, ahogy innen is elköltöznek egy időre a fiatalok, ha más településen jobb munkalehetőségekhez jutnak.

„Idekerült egy család, aztán olyanok, mint a vaddisznó: összeverődnek, aztán... Meg ha pénz van, mulatnak, ha nincs pénz, akkor meg mennek és lopnak. Hát szegény világot élünk. Nekik is valamiből meg kell élni.” (IR_családi23)

Az egymást generációk óta ismerő, a maguk zárt és elszigetelt világában élő pusztai családok az idegenként megjelenőket, főleg ha azok szegények, rögtön „cigányként” és „veszélyesként” azonosítják, lakhelyüket pedig „cigánysorként” jelölik meg. Az „idegen” a „gyűttment” megjelölésének gazdasági jelentősége is van: ebben a térben rendkívül korlátozott és a családok között generációk óta szabályozott a forrásokhoz, elsősorban a napszámlehetőségekhez való hozzáférés, így a pusztán megjelenő „idegenek” az osztozkodás kényszerű lehetőségét, konkurenciát is jelentenek. A pusztára beköltöző többi családtól a „cigánysoron” élők nemcsak szociális helyzetükben különböznek, de a megkülönböztetésnek morális alapja is van: „lecigányozásukkal” és lakóhelyük stigmatizálásával a pusztán élő családok kizárják a „cigánysoron” élőket a helyi társadalom – a pusztai atomizált világának egyébként is minimális – közösségi erőforrásainak (szolidaritás, kölcsönös segítségnyújtás, munkalehetőségekről szóló információ áramoltatása) elosztásából. A „tösgyökeresek” (beágyazottak) és a „gyűttmentek” (kívülállók) megkülönböztetésével (Elias–Scotson 1965), a pusztai peremén élő családok etnicizálásával, a „lecigányozott” családok térbeli és társadalmi kirekesztésével a pusztai családok a helyi viszonyrendszerek és hierarchiák állandóságát próbálják fenntartani (Kovács–Vidra–Virág 2013).

A pusztai családok mindennapjainak része az alkoholfogyasztás, a családon belüli brutalitás és erőszak. „Itt napi szinten mindenki iszik, az egyetlen kulturális élmény a kocsmá.” (IR_családi32). Egy szombati terepmunkánk során már kora délelőtt szinte minden férfi részeg volt, ami délutánra a kocsmá előtt kötelező, az árokparton békésen szundikálók és lovas kocsival, robogókkal meg más járművekkel versenyző részeket kavalkádjába csoportosított át. Azok, akiket már nem engedtek be a kocsmába, a velük szembe jövőket – köztük minket is – próbálták rávenni, hogy további alkoholt hozzanak nekik a kocsmából. A féktelen italozás nem korlátozódik a hétvégére: minden munkaadónak az alkoholfogyasztás jelenti a legnagyobb problémát, amit napi szinten kell valahogy kezelniük. Az egyik falun a beléptetőrendszer véletlenszerűen választja ki a munkásokat szondázatásra, az első alkalommal fizetetlen nappal hazaküldik az illetőt, a második „lebukáskor” elbocsátják. Vannak munkaadók, akiknek gyakran gondot okoz már a megfelelő munkaerő összeszedése is:

„Férfiaknál van probléma. Ezek, ha reggel felkelnek, alaptól úgy indul a napjuk, hogy bemennek a boltba vagy kocsmába, és az egy feles–egy sört benyomják. Ha ez nem lenne, nem tudnának dolgozni, jön az elvonási tünet, remeg a kéz... De van úgy, hogy mire reggel feljövünk hétkor, azt lehet mondani, hogy jön a csacsi. Haza kell küldeni őket, részeg emberrel nem lehet. (...) Ott van a dinnye is, amikor hűtés van, négy férfinak kell fogni. Amelyik részeg, azt kivesszük, négy megbízható ember kell, amelyik nem részeg, és bírja a napon. Mert részeg embert hiába állítunk oda, hogy fogd meg a kapát. Addig megyek én, amíg nem találom egy negyediket.” (IR_családi8)

Az alkoholproblémák általános és mindennapi voltát jelzi, hogy a pusztaiak általában nagyon szakszerűen vigyáznak egymásra, odafigyelnek a szomszédra, ha látják, hogy éppen erősebben iszik.

„Itt szembe egy vén fiú van. Az anyja bement egy idősek otthonába. A fiú ivott, állandóan zaklatta az anyját. Most jött meg az esze, mert nyáron majdnem odalett. Három-négy napig mindig ivott, naponta egy liter pálinkát. Negyedik, ötödik nap a szomszéd nénit nem hagyta nyugodni, hogy nem látják Sanyit, felhívták a fiú testvérét, az ráverte az ajtót, már sokkos állapotba volt.” (IR_családi 32)

E folyamatos figyelem ellenére szinte minden évben történik az alkohollal kapcsolatos haláleset, általában egyedül élő férfiak esetében:

„Volt, hogy itt a köves úton itt fetrengett, biciklivel betakarózott, mert elesett a biciklivel, volt, hogy úgy lehúztam a köves útról, hogy autó keresztül ne menjen rajta. Majdnem azt lehet mondani, hogy egy hajléktalan, még egy hajléktalan sem volt olyan, mint amit az művelt. Úgyhogy szegény megfagyott egy reggelre. Másnap reggelre meg ellopták a két lovát.” (IR_családi23)

Fontos megjegyeznünk, hogy nemcsak a férfiak esetében talákoztunk súlyos alkohol-problémákkal, ám míg a férfiak esetében a túlzott alkoholfogyasztás a pusztaiak elnéző magatartása mellett általában nyilvános terekben, az utcán, kocsmában zajlik, addig a nők csak otthon és titokban fogyaszthatnak alkoholt, a pusztá normái szerint egy nő alkoholfogyasztása mindenképpen elítélendő.

A magyar gondolkodásban általában is a hagyományos női és férfiszerepek fenntartása a követendő értékrend, legtöbb családban a nemek közötti hagyományos munkamegosztás a kívánatos és elfogadható (Pongrácz–Mutinkó 2009). Mindez fokozottan érvényes a pusztá zárt közösségére, ahol generációk óta öröklődnek a „hagyományos” családi minták, amelyeknek csak egyik eleme, hogy a háztartási munkákat, beleértve a konyhakert művelését, kizárólag a nők végzik. Persze az is hozzátartozik, hogy egy nőnek mindig tennie kell a családban: a mindennapos munkát, a férj alkoholizmusát és brutalitását is. Az alkoholproblémákhoz hasonlóan a családon belüli erőszak, a tettelegességig fajuló mindennapos veszekedések sem maradnak titokban a pusztán, ám tereptapasztalataink alapján nagyon kevesen ítélik el, még kevesebben gondolják, hogy bármit is lehetne tenni ellene. Általában a fiatalabb, nem a pusztán felnőtt nők lázadnak a férjek mindennapos verbális és tetteleges agressziója ellen, gyakoribb a „*hiába nagyon rossz, nincs erőm elzavarni*” mentalitás. Terepmunkánk során egyik női interjúalanyunk a nyári konyhában ültetett le minket, és hosszasan mesélt nekünk az életéről. Egy idő után egyre hangosabb kiabálás hallatszott a házból, mire interjúalanyunk elsietett. Pár perc múlva visszatért, és zavartan magyarázkodott, hogy neki kell ápolnia nagybeteg férjét, majd hosszasan mesélt egyik lányáról, aki időről időre ideszökik hozzá, amikor férje – „*aki ráadásul egy cigány ember*” – megveri. Legutóbb féltékenységében a közmunkában dolgozó lányát az utcán, munka közben, a főnökei előtt verte meg a férje. A lány hazaszökött az anyjához a pusztára, már két hete itt volt, egészen megnyugodott, amikor megjelent a férj, és addig beszélt a lányának, míg az újra visszament hozzá.

„Pontosan ő volt az, aki azt mondta, hogy apja csak néha rúg be, de akkor meg nem tudja az esztét. Na, mondom, te vagy ebbe az életbe most, lányom, visszaadta a jóisten azt neked, amit nekem adott.” (IR_családi24)

Kis idő múlva megjelent a férj az ajtóban, elkezdett kiabálni a feleségével, hogy mit képzel, kikkel áll szóba. Ekkor a nő udvariasan megkért minket, hogy menjünk el. Hangjában könnyörgés, szemében félelem volt.

„Mindenkinek van egy története” – egy család élete a pusztán

A pusztán élő három testvérrel nagyon különböző helyzetekben ismerkedtünk meg terepmunkánk során, volt, akivel csak egyszer, a másik két testvérrel többször is beszélgettünk. A „cigánysoron” talákoztunk először Eszterrel és a férjével, nála időzött éppen Misi, a bátyja is, először egy csoportos interjú készült velük. Később Misit meglátogattuk a saját házában is. Zsuzsával először mint az egyik legbefolyásosabb gazdálkodó feleségével ta-

lálkoztunk, később külön is készült vele interjú. Az, hogy ők hárman testvérek, sokáig nem volt számunkra nyilvánvaló. Visszatérésünk után Esztert még többször felkerestük, de Zsuzsa elhárította a velünk való találkozást. Az interjúszövegek összevetésével rekonstruáltam a testvérek életét, egymáshoz való viszonyát, a pusztán való boldogulás mintáit, illetve a kifelé mutató lehetséges mobilitási utakat és buktatókat.

A Cs. házaspárnak öt gyereke született 1977 és 1989 között, de a legidősebb és a legfiatalabb testvér alig szerepel az elbeszélésekben, nem kötődnek a pusztához. A legidősebb nővér fiatalkorában elköltözött a közeli kisvárosba, ott alapított családot. Az édesanyjuk halála után gyakorlatilag megszakította a kapcsolatot családjával, az ő sorsáról csak szórványos információink vannak. A legfiatalabb fiú sokáig Eszterrel élt együtt, de terepmunkánk idején éppen egy távoli városban dolgozott, csak havonta látogatott haza, így vele sem volt alkalmunk találkozni.

A legtöbb pusztaihoz hasonlóan a szülők a térszben dolgoztak, az apa fogatos, majd később traktoros volt. Zsuzsa meséli:

„Szüleim térsztagok voltak. Volt saját földünk is, de csak saját részre. Jóságot tartottunk, neveltünk tengerit. Tizenkét évesen anyámmal jártam napszámba, olyan voltam, mint a lányom, én már tizenkét évesen anyám mellett voltam (...). Elkísértem, volt, amikor nem dolgoztam, de volt, amikor kimentem vele nyárfát ültetni. Tizenkét évesen kezdtem a munkát, amit kellett, megcsináltam.”

A gyerekek mindannyian korán bekapcsolódtak a ház körüli munkákba, korán lettek pénzkeresők. Misi a nyolcadik osztály elvégzése után alig várta, hogy munkába állhasson, hiszen akkor települt a pusztára egy lovarda, és ő – édesapjához hasonlóan – mindig lovakkal szeretett volna foglalkozni. Három évig dolgozott itt, közben elküldték Szilvásváradra, hogy tanulja ki a fogathajtást is. Sokáig úgy tűnt, hogy Misinek szerencséje van: munkájában sikeres, hiába zárt be helyben a lovarda, tudásával, gyakorlatával rögtön talált magának máshol állást. A közeli nagyváros melletti pusztán dolgozott, nemcsak a lovakat gondozta, de a turistáknak is nagy kedvence volt a fess fiatalember:

„Eladtunk egy-két lovat, rögtön kaptam egy kis prémiumot. Elvittem a vendégeket, mire visszamentünk, borralalót azért adták. Német levette a sapkám a fejemről meg a kalapot, azt harmincvalahányan voltak fent. Még ha egy-két eurót hajigáltak bele, vagy ötven centet, vagy akár mennyit...”

Itt ismerkedett meg 1998-ban későbbi feleségével is: Edit Erdélyből ingázott a határ menti nagyvárosba, munkavállalási engedély híján informálisan vállalt különböző munkákat. A Misivel való házasságkötés számára nemcsak az új családot, hanem letelepedési engedélyt és a magyar állampolgárság megszerzését is jelentette, amivel jóval előnyösebb feltételek mellett tudott munkát vállalni. A gyerekek születése teljesen új helyzet elé állította a házaspárt; annyi jövedelmük nem volt, hogy az egész család számára megfelelő lakhatást tudjanak biztosítani a nagyvárosban. Így Edit a számára idegen pusztára költözött anyósáékhoz a gyerekekkel, Misi pedig ingázott a nagyváros és a pusztá között.

Misi húgai sem tanultak tovább, bár az idősebb lányt, Zsuzsát felvették egy ruhaipari iskolába, de azt el sem kezdte. Mindkét lány nagyon fiatalon szülte első gyermekét, Eszter 16, Zsuzsa 17 évesen, de a két lány sorsa gyökeresen másképp alakult.

Eszter első gyermekének apja egy városbeli cigány férfi volt, aki a gyerek születése után hamarosan börtönbe került. A cigány férfi megjelenése a család életében komoly konfliktusokat okozott. A keresztszülőnek felkért Misi mondja:

„A legidősebbik lánya született, anyám telefonált, hogy meg kéne keresztelni... Én nem kereszteltem meg. Anyám megkérdezte, hogy haza itt fogadhassa. Mondom, fogadjad. Itt a kislány. Na, mikor belenéztem a kislány[hoz], hátrafordulok, ott van anyám. Azt mondja, mit gondolsz? Mondom, semmit. Megkereszteltük. Akkor beszélt a húgommal, ott kereszteltük meg. [Miért nem akarták megkeresztelni?] Mert egy cigánnyal állt össze.”

Az etnikailag homogén, térben és társadalmilag kasztszerűen zárt pusztai világban, ahol a más etnikai és társadalmi csoportokkal való együttélésre, együttműködésre nincsenek kialakult minták, tapasztalatok, a társadalmi kapcsolatok lehetősége is rendkívül korlátozott, a különböző társadalmi, etnikai csoportok közötti érintkezéseknek, a társadalmi kapcsolatok kialakításának is szigorú szabályai vannak, amelyek megsértését mindig szankcionálják (Weber 1987, Ladányi–Szelényi 2004: 18–22). Annak ellenére, hogy a cigány férfi nem is jelent meg a pusztán, de a gyerekén keresztül a „cigányság” beszüremkedett a pusztaiak zárt világába. Ezzel Eszter megsértette a pusztai íratlan szabályait, amit ideiglenesen azzal lehetett orvosolni, hogy hozzáadták egy városbeli nem cigány férfihoz, akitől született két közös gyereke.

Zsuzsa is fiatalon ment férjhez, de élete gyökeresen másképp alakult:

„Fociztunk már kicsi korunk óta, ahogy cseperedtünk felfele, ugyanúgy lejártunk a legelőre focizni, és valahogy összesodort minket a szél focizás közben. (...) Ő is szerette a focit, én is szerettem, és így összejöttünk...”

Férje a pusztai egyik legnagyobb birtokosának fia. A két fiatal közötti társadalmi különbségből eredő konfliktushelyzetet enyhítette egyrészt a közös gyerekkor, hogy a két család évtizedekig – bár más pozícióban, de – ugyanabban a térszéken dolgozott, másrészt a lány alkalmazkodóképessége, az új család elvárásainak való megfelelés vágya. Gyakorlatilag a szülők a házasság feltételeként szabták meg, hogy Zsuzsa szerezzen érettségit és jogosítványt.

„Ha rajtam múlt volna, nem mentem volna el sem érettségizni, sem jogosítványom nem lenne, de ők biztattak és támogattak ebben. (...) Én sem értettem a mezőgazdasághoz, de belecsöppentem. Érdekelt is, szerettem is csinálni, amit csinállok. Sokat tanultam apósomtól, anyósomtól is, tényleg nagyon sokat köszönhetek nekik.”

2001-ben az édesanyjuk öngyilkos lesz, „*rákos volt, csak ő már nem bírta, ő könnyített magán kicsit*”, ami az akkor tizenhárom éves legkisebb fiút nagyon megviseli, „rossz társaságba keveredik”, és javítóintézetbe kerül. „*Őcsém inkább hajlik az ilyen cigányok felé, amit ők csinálnak, ő azt a tempót. Ha elmennek lopni, akkor ő ugyanúgy benne van, könnyű elcsábítani*” – meséli Zsuzsa. A testvérek közül Eszter lesz az egyetlen, aki küzd a legkisebb testvérért, eléri, hogy kiengedjék a nevelőintézetből azzal a feltétellel, hogy olyan körülményeket biztosít neki, hogy ne érintkezessen a barátaival. Eszter ráveszi a férjét, hogy költözzenek másik városba a három gyerekekkel, így az öccsét is magukhoz vehetik.

Eszter három év múlva elhagyja a férjét, nem túri tovább a mindennapos részegséget és erőszakoskodást, a három gyerekkel és öccsével albérletbe költözik. Egy konzervgyári munkán ismerkedik meg jelenlegi férjével, egy nevelőotthonban felnőtt cigány fiúval. Először a fiú házába költöznek az n.-i cigánytelepre, majd 2008-ban házat vásárolnak az irgácpusztai „cigánysoron”, itt születnek meg közös gyerekeik is. Ezzel Eszter másodszor is vét a pusztai íratlan szabályai ellen: ő az, aki „*behozza a cigányokat*” a pusztára, ezért megszakítanak vele minden társadalmi kapcsolatot, testvérei sem segítik a nagyon nagy szegénységben élő, immár négy gyereket nevelő és az öccsét is időről időre befogadó aszszonyt.

Misi az egyetlen, aki – titokban – a kezdetektől lejár Eszterhez a „cigánysorra”, sógorát is hajlandó megismerni, igaz, segíteni nem nagyon tud nekik.

„Na most, erre is mit mondjak, nem én lakok vele. Na most, írjam le, én nem hozhatok előítéletet senki iránt, mert énnekem is van hibám, én is lehetnék cigány, én is lehetnék zsidó, én is lehetnék muzulmán. Cigánynak születtem, de ahogy megismertem: ha hívják, elmegyen dolgozni, csinálja a dolgát, próbálja a családjának megkeresni. Más magyar nem megy el ennyiért, ez a cigány meg elmegyen. Ebből a szempontból tisztelem-becsülöm.”

Ekkorra már Misi is visszasodródik a pusztára: egyre gyakoribb alkoholproblémái, botrányai miatt már nem szívesen alkalmazzák a lovardában, néha még alkalmanként visszahívják, majd teljesen megszakad a munkakapcsolat. Eleinte tehetősebb nővére, Zsuzsa még segít neki, rendszeresen próbálja munkához juttatni a gazdaságban:

„Bátyámnak annak idején adtam munkát, ott van két gyermeke, hogy neki is jobb legyen meg könnyebb legyen, de egy idő után besokallt, ő választotta az alkoholt, egy részeg emberrel mi nem tudunk mit kezdeni.”

Közben Misi felesége folyamatosan jár napszámba, ápolja a beteg apósát. A pusztaiak mind szorgos, megbízható embernek ismerték meg, így senki sem csodálkozott, amikor a helyi egyház érdekesnek találta arra, hogy az idősgondozói tanfolyam elvégzése után alkalmazza őt (Virág 2014). Misi alkoholproblémái és egyre gyakoribb erőszakoskodása miatt Edit válaszút elé állítja: vagy bevonul elvonókúrára, vagy elköltözik. Misi a maga alkoholproblémáit nem tekinti súlyosnak:

„De agressziót azt nem fejtettem ki, isten őrizze tőle, kezet nem emeltem rá, nem vertem meg. (...) Nem iszom halálosan részegre magam minden nap. Nem vagyok alkoholist, erdőben nagyfűrésszel egész nap dolgozni... Ha van pénzem, megiszok egy sört meg egy felest, kalap kabát. De ha nincs, akkor ennyit sem. Ha sok pénzem van, akkor megiszok három-négy-öt sört. Akkor, ameddig ellátok, mérték nélkül.”

Azzal, hogy Edit fellázad a mindennapos botrányok ellen, és elhagyja férjét, vét a pusztai szabálya ellen. A barátnő magyarázza:

„A szőnyeg alá söpörtek mindent, nem volt szokás, hogy változtassanak a dolgon. Hova menjenek? Mindig a nő lép elsőször. Ez nem volt elfogadott, hogy széjjelmenjenek, most is tudok olyat, hogy többet kap, mint eszik, de nem mennek szét, mert az van, hogy nekik így kell megöregedni. Amikor ő otthagya, akkor is megosztott a vélemény. Hogy miért nem tűr? Másnak is iszik a férje, mégsem megy el. A nő is lehet rossz a házasságban, de lehet változtatni, miért kell tűrni, ami rossz. Én mindig arra biztattam mindenkit, hogy ne tűrjön. Itt az asszony visz mindent.”

Végül mindenki elfogadja Edit döntését, sőt munkaadója, az egyház is támogatja, ők segítenek neki albérletet keresni a városban. Misi egyedül marad. Azzal, hogy a pusztai közvéleménye a feleség döntését fogadja el, ő a gyenge férfi/férj pozíciójába kerül, ami ebben az erősen patriarchális világban egyet jelent a megsemmisüléssel. Hogy feleségét és családját visszaszerezze, önként kellene magára vennie a „gyenge férfi” stigmája mellé az „alkoholbeteg” stigmáját, amit az is tetéz, hogy mivel évek óta nem volt bejelentett állása, ezért méltányossági tb-kártyáért kellene folyamodnia az önkormányzathoz.

„Félek, nincs segítségem. Szégyellek bemenni Irgácsra is, hogy adják meg a tb-szart. Nem könyörgök. Én sok embernek segített, most én könyörgjek?”

A pusztai íratlan normái, a segítség hiánya ördögi spirálba sodorja Misit, egy idő után már csak a pusztai társadalma által szintén kirekesztett húga, Eszter az egyetlen, aki meghallgatja. Misi egyre több időt tölt húgánál a „cigánysoron”, terepmunkánk idején szinte mindennapos vendég. A pusztai társadalom pereme az egyetlen menedék Misinek. A teljesen elszigetelődött, csapdahelyzetben levő férfi a házasság hivatalos felbontásával minden reményét elveszíti arra, hogy rendbe hozza életét. A bírósági határozat másnapján házában felakasztja magát. Misi hiánya csak Eszternek tűnik fel, egy nap után ő küldi át a lányát nagybátyjához... Misi halála egy időre ismét összehozza a testvéreket, a temetés költségeit Zsuzsa állja. Évek óta nem látott nővérük, Eszter szegénységét látva ruhákat hoz a gyerekeknek, és Zsuzsa is megígéri, hogy tavasztól majd hívja őket napszámra. Idővel a közeli városban élő nővér látogatása elmarad, a tél hosszú, és Eszterék tavasszal hiába várják Zsuzsa hívását. Közben – ismét Eszternél élő – legfiatalabb testvérüket megbüntetik lovas kocsi engedély nélküli hajtásáért. Korábbi munkaadója hajlandó kifizetni a büntetését, ha ledolgozza neki a tanyáján, biztosítékképpen elveszi a személyi igazolvá-

nyát. Azaz a legfiatalabb testvér csicskás lesz egy távoli tanyán, legutolsó látogatásunkkor Eszter már hónapok óta semmit sem hallott felőle.

A testvérek életútja pontosan tükrözi a pusztai könyörtelen világot: a kitörési kísérleteket és a kudarcokként megélt visszaköltözéseket, az egyéni boldogulás nehézségeit, a szociális és intézményes segítség teljes hiányát, amely a két testvért egyre inkább a pusztai térbeli és társadalmi peremére sodorja. A pusztai társadalmának kasztszerű zártága nemcsak a kívülről érkező idegenekkel, hanem minden mássággal, a gyengékkel, elesettekkel szemben is elutasító. A szűkös erőforrások lehetetlenné teszik a szolidaritás bármilyen formáját, felülírják még a legszorosabb rokoni kapcsolatokat is. A pusztán csak egyéni boldogulási utak és lehetőségek vannak.

„Annak idején segített, nem vagyok olyan, hogy ne tudnék, de azt mondtam, hogy nem. Igen, kihasználtak, erre nekem nincs szükségem. Amikor lejöttek, szívesen láttam őket, amikor jön a húsvét, ünnep van, szívesen látom. De azon kívül, hogy az útszélen megálljak vele beszélgetni, kizárt. Onnantól kezdve, hogy én azt mondtam, egyke gyerek vagyok, ilyen testvérekre nincs szükségem.”

Összegzés

A pusztán élő családok élete évtizedeken keresztül szorosan összefonódott az mezőgazdasággal, legtöbbjüknek az nyújtott nagyon szerény, de biztos megélhetést. A szocializmus évtizedeiben a téveszek foglalkoztatásban betöltött szerepe visszaszorult, a pusztáról egyre többen kezdtek ingázn, a fiatalabb, képzetesebb fiatalok igyekeztek a közeli kisvárosokba költözni, a pusztai lakónépessége folyamatosan csökkent. E szelektív migrációnak köszönhetően a kilencvenes évek elejére a pusztai gazdasági és társadalmi értelemben felesleges térré vált: a magasabb státuszú családok számára nem volt vonzó lakóhely, és gazdasági jelentőségét is egyre inkább elveszítette. Ebből következően az elmúlt két évtizedben e tér az elszegényedő családok, a valaha innen elköltözők visszatérő visszatérő és „idegen” beköltözők migrációs célpontja lett. Napjainkban a pusztai társadalom belül a legélesebb törésvonal a helybeliek és a beköltözők között húzódik. A visszaköltözők könnyebben illeszkednek be a pusztai mindennapjaiba, ha van itt ismeretségük, esetlegesen rokonságuk. A visszaköltözők/beköltözők elfogadásának alapja a pusztai íratlan szabályaihoz, azaz az egykori cselédvilág normáihoz, a szakadásig való dolgozás ethoszához, a nélkülözés és erőszak eltűréséhez való feltétel nélküli illeszkedés. Az etnikailag homogén, kasztszerűen zárt pusztai világban, ahol a más etnikai és társadalmi csoportokkal való együttélésre, együttműködésre nincsenek kialakult minták, tapasztalatok, a különböző társadalmi, etnikai csoportok közötti érintkezéseknek, a társadalmi kapcsolatok kialakításának is szigorú szabályai vannak, amelyek megsértését szankcionálja a helyi társadalom. A helybeliek és a beköltözők megkülönböztetésével, a pusztai peremén élő családok etnicizálásával, a „lecigányozott” családok térbeli és társadalmi kirekesztésével a pusztai családok a helyi viszonyrendszerek és hierarchiák állandóságát próbálják fenntartani. Mindez meghatározza a pusztán élő családok megélhetési, boldogulási lehetőségeit. Napjainkban a pusztai körüli

földeket birtokló mezőgazdasági vállalkozásoknál csak a családok egy kis része tud rendszeresen dolgozni, általában a helyi viszonyokba beágyazott, ismeretségekkel, kapcsolatokkal rendelkező tősgyökeresek, ahogy a közeli kisvárosban is csak ismeretségek alapján lehet a legegyszerűbb munkákhoz hozzáférni. A helyi társadalmon belül a helybeliek és a beköltözők között meghúzott, alapvetően státuszkülönbségeken, érdekvizonyokon és erőforrás-egyenlőtlenségen alapuló határok, a legszegényebbek idegenként való megjelenése és etnicizálása megerősíti és áthághatatlaná teszi a közöttük levő határokat.

NÉMETH KRISZTINA

SZEGREGÁTUM VAGY ETNIKUS SZOMSZÉDSÁG? EGY DUNÁNTÚLI KISVÁROS „SZEGREGÁTUMA” A DISKURZUSOK ÉS KÖZNAPI CSELEKVÉSEK TÜKRÉBEN

A tanulmányban egy dél-dunántúli kisváros központi fekvésű „szegregátumát”, a Városárok utcát vizsgálom interjúk és terepi megfigyelések tükrében: miközben a városi diskurzusok egyöntetűen szegénynek bélyegzik utcát, a szegregátummá nyilvánítását többen is kérdésesnek érzik. A köznapi cselekvések az utca mikrovilágát inkább egy kifelé mutató kapcsolatokat fenntartó, heterogén (multi)etnikus szomszédságnak mutatják.

Ennek alátámasztására Small revelatív etnográfiai vizsgálatának szempontjait – a társadalmi és kulturális kontextust, az erőforrásokhoz és a szolgáltatásokhoz való hozzáférést, a kifelé mutató kapcsolatokat, a térhasználat és a határmegvonás mechanizmusait, valamint az észlelést meghatározó szubjektív tényezőket – használok anélkül, hogy mélyebben elemezném az általa feltárt összefüggéseket (Small 2004). A gondolatmenet abból indul ki, hogy a strukturális jellemzők tekintetében egyformának gondolt ‘gettó’ elméleti előfeltevése elfedi a létező gettók közötti alapvető különbségeket, amelyek valójában csak madártávlatból tűnnek ugyanolyan társadalmi-gazdasági paraméterek által meghatározott tereknek. Az egyes területeken belüli heterogenitás és a kontextusok leírása felnyitja a különbségeket elfedő „fekete dobozt” (uo.: 175), és rámutat arra, hogy a különféle szomszédságokban tapasztalt szegénység mélysége és a társadalmi tőke hiánya között csupán feltételes kapcsolat van. Azaz vannak olyan gettók, amelyekben a szegénység nem jár együtt automatikusan politikai apátiával, erőteljes elszigeteléssel és társadalmi dezintegrációval. A társadalmi izoláció mértéke az egyéni kapcsolathálók kiterjedtségétől, valamint az erőforrások és a közszolgáltatások elérhetőségétől függ. Ez utóbbival első látásra paradox módon függ össze, hiszen minél könnyebben elérhetők a szolgáltatások, annál kevésbé szorulnak a helyiek egymás segítségére, és annál nagyobb eséllyel lesznek elszigeteltek az egyes háztartások. Ugyanakkor a közösségi részvétel fokozásához, a szomszédság megújításához egy egészen kicsiny, de aktív kisebbség önszerveződése is elég, s ennek tovagyűrűző hatása lehet a szomszédságban. A lakókörnyezet szubjektív megítélésében a közösségi narratívák és a múltbeli nosztalgiák ugyanolyan fontosak lehetnek, mint a városi térhasználat változásai. Vagyis egy terület észlelésében az is konstitutív jelentőségű, hogy a városiak elkerülik vagy használják a köznapiilag különálló ‘gettóként’ elgondolt tereket (uo.).

Szólókalja régi vásárváros, később mezőváros. A szocializmus éveiben helyi szinten jelentős feldolgozóipara volt, ami fel tudta szívni a környező települések alacsonyán képzett munkaeréjét. A város és térsége a centrumoktól távol fekszik, a határ közelében;